

УДК 159.943

Вадим Бабенко

кандидат педагогічних наук, доцент,
начальник кафедри вогневої
та фізичної підготовки Академії
управління МВС;

Борис Шаповалов

кандидат психологічних наук,
професор кафедри вогневої
та фізичної підготовки
Академії управління МВС

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАКТИЧНИХ ОВС

Досліджуються суть та особливості екстремальних (критичних, складних) ситуацій у діяльності працівників органів внутрішніх справ. Розглядаються різні види екстремальних ситуацій.

Исследуются суть и особенности экстремальных (критических, сложных) ситуаций в деятельности сотрудников органов внутренних дел. Рассматриваются различные виды экстремальных ситуаций.

Essence and peculiarity of extraordinary (critical, complicated) situations in the activity of law enforcement organisations are under research. Different kinds of extraordinary situations are considered.

Ключові слова: екстремальні ситуації, стрес, афект, фрустрація.

Ключевые слова: экстремальные ситуации, стресс, аффект, фрустрация.

Keywords: extraordinary situations, stress, affect, frustration.

Діяльність органів внутрішніх справ насичена екстремальними ситуаціями. Це не лише припинення небезпечної поведінки правопорушника, масових заворушень, звільнення заручників, затримання озброєних осіб, а й звичайні, на перший погляд, дії: опитування, допит, перевірка документів громадянина або транспортного засобу, попередження. Як правило, правомірні вимоги працівника міліції мають ознаки потенційної небезпеки, тому що відбуваються в умовах невизначеності й можуть перерости у відкрите протистояння. Не

буде помилковим твердження, що в усіх наведених вище випадках діяльність правоохоронців здійснюється в екстремальних умовах.

За результатами наукового дослідження потенційно екстремальними визнані у досудовому слідстві 50 % ситуацій, у діяльності кримінальної міліції – 60 %, міліції громадської безпеки – 52 % та спецпідрозділів – 64 % [5, 272]. На нашу думку, враховуючи полярність життєвих установок, прагнень і намірів сторін, протидію правопорушнику з боку працівника міліції в усіх випадках слід розглядати як ситуацію екстремальну, особливо, якщо така протидія характеризується небезпекою для життя або здоров'я.

Про екстремальний характер умов службової діяльності працівників правоохоронних органів у своїх працях зазначають вітчизняні та зарубіжні вчені О.М. Бандурка, В.І. Барко, В.М. Бесчастний, В.О. Лефтеров, О.В. Тимченко, О.В. Шаповалов, Маршал, Мартенс, Бенсон та інші [3; 6; 15; 16; 17]. Останнім часом кількість наукових досліджень з проблем діяльності працівників органів внутрішніх справ збільшилася [3; 4; 12; 14], однак, зважаючи на статистику загибелі та поранень працівників міліції у 2001–2007 роках [4], це не вплинуло на якісне підвищення компетентності їхніх дій в екстремальних умовах. Отже, для якісного покращення ситуації та підвищення ефективності дій працівників міліції в екстремальних умовах слід застосовувати нові психолого-педагогічні технології, однією з яких є принципово новий підхід до інформаційно-психологічної роботи серед правоохоронців.

Основою такої роботи має стати інформування кожного працівника про суть екстремальної ситуації, її особливості, емоційні стани.

Метою статті є спроба розкрити поняття “екстремальна ситуація”, “стрес”, “афект”, “фрустрація”, якими в сучасній психології оперують, описуючи екстремальні ситуації, щоб у подальшому розробити конструктивні підходи до мінімізації їхнього негативного впливу на діяльність працівників практичних ОВС. Для цього слід:

- 1) проаналізувати спеціальну літературу з питань дослідження екстремальних ситуацій у діяльності працівників органів внутрішніх справ;

- 2) класифікувати екстремальні ситуації в діяльності працівників практичних ОВС;

3) розглянути окремі прояви екстремум-стану: психологічні ста-ни стресу, афекту, фрустрації.

У спеціальній літературі немає єдиної думки щодо визначення екстремальних ситуацій. Їх також розглядають як критичні [6; 9; 16], кризові [11], складні [7], нетипові [14], небезпечні [8; 13].

Екстремальні ситуації досліджуються як:

- несприятливі для життєдіяльності умови, що вимагають мобілізації прихованих можливостей організму;
- об'єктивно складні умови діяльності, які сприймаються й оцінюються як напружені чи небезпечні;
- несприятливий, складний стан умов життєдіяльності людини, що набув для окремої особи або групи осіб особливої значущості [1, 135];
- нестандартні, нештатні, загрожуючі, аварійні або катастрофічні [3, 41].

Суб'єктивно екстремальні ситуації набувають форми екстремальності – особливого стану людської психіки, спричиненого незвичайними чи екстраординарними умовами, що породжують підвищену тривожність і особливе емоційне напруження.

Стосовно правоохоронної діяльності екстремальні умови можна визначити як такі, в яких порушується звичайний перебіг подій, внаслідок чого виникає підвищений ризик, загроза для життя працівника правоохоронного органу чи будь-якої іншої людини.

В екстремальних умовах події набувають для працівника особливого значення. Об'єктивні наявні ознаки ситуації, яка склалася, сприймаються та оцінюються як небезпечні для життя людини або її здоров'я, незважаючи на те, містить вона реальну небезпеку чи така небезпека є лише уявною. Тому не виключено, що одна й та сама ситуація різними людьми буде усвідомлюватися по-різному.

У психологічній літературі [1, 137] виокремлюються такі види екстремальних ситуацій:

- швидкоплинна – пов'язана з необхідністю діяти в умовах жорсткого дефіциту часу, у максимально швидкому темпі, при високому рівні організованості та зі значним психологічним навантаженням;

- довготривала – психологічно напружена діяльність упродовж тривалого часу;
- викликана “невизначеністю” – потребує прийняття рішення за наявності альтернативних, суб’єктивно однакових значущих варіантів поведінки;
- ситуація, що потребує постійної готовності до дій, – перебування в монотонних, малозмінюваних умовах в очікуванні екстремальних змін;
- заснована на ймовірно недостовірній інформації – потребує екстрених дій без упевненості в достовірності одержаної інформації;
- породжена суб’єктивними обставинами, тобто самим працівником.

Найзначущішими екстремальними ситуаціями є такі, в яких працівники правоохоронних органів зазнають різної фізичної шкоди аж до спричинення смерті, поранення або отримання глибокої психологічної травми. Загальним для екстремальних ситуацій є небезпека, тобто потенційна загроза, яка може призвести до пошкодження (погіршення) або знищення будь-якого явища або об’єкта.

З погляду психології небезпеку можна розглядати як стрес-фактор, який відображає ступінь усвідомлення особою обставин, за яких поведінка правопорушників, дія стихійних природних сил, техногенна аварія чи катастрофа тощо можуть завдавати їм фізичної або психологічної шкоди, призвести до нещасного випадку, можливо, й загибелі [1, 145–146].

Суттю екстремальних ситуацій є невідповідність між рівнем впливу на психіку людини (людей) психотравмуючого чинника (чинників) та тими можливостями, які в нього (них) є, щоб адекватно здійснити регуляцію життєдіяльності та психічної активності [2]. Екстремальні ситуації викликають травматичні кризи, що призводять до серйозних негативних наслідків [11, 12].

Іноколи в психологічній літературі вживається термін “критична ситуація”. Загалом критична ситуація має бути визначена як ситуація неможливості, тобто така, в якій суб’єкт не може реалізувати внутрішні потреби (мотиви, прагнення, цінності тощо) [9, 39]. На думку В.О. Лефтерова та В.О. Тимченка, під критичною ситуацією

(у межах правоохоронної діяльності) умовно припускається будь-яке сполучення компонентів зовнішнього середовища, що характеризується наявністю:

- безпосередньої загрози фізичної або моральної шкоди працівнику ОВС;
- опосередкованих соціальних загроз (соціально-правові санкції, матеріальна шкода);
- опосередкованої або неопосередкованої загрози власної смерті [6, 20].

Крім того, О.П. Маркевич зазначає, що складна ситуація та, яка характеризується певною взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників, що сприяють або перешкоджають здатності особистості її подолати [7]. Основні складові такої ситуації – зовнішні та внутрішні чинники.

Зовнішній чинник є об'єктивним, тобто незалежним від людини, який визначається та характеризується такими змінними:

- обмеженим терміном (часом) подолання (вирішення) ситуації;
- зовнішніми обставинами, які виявляються занадто складними для їхнього подолання, що характеризуються неможливістю чи небажанням протистояти і боротися з ними;
- ризиком для здоров'я (життя) людини;
- небажанням оточення розуміти людину;
- зміною ситуації, тобто виникненням інших (нових) проблем за наявності попередніх, а також швидкоплинністю обставин і в деяких випадках неможливістю швидкої зміни процесу дії;
- позитивним збігом обставин, що дозволяють людині подолати ситуацію з найменшими зусиллями;
- повною відсутністю будь-якої підтримки тощо.

Внутрішній чинник розглядається на двох рівнях: психологічному та соціально-психологічному.

Психологічний рівень характеризується такими змінами:

- усвідомленням (визнанням) власного безсилля щось змінити для подолання складної ситуації;
- усвідомленням ризику для власного здоров'я;

- невизначеністю ситуації для людини, яка висуває проблему пошуку найкращого рішення;
- боротьбою мотивів між “хочу і можу” та “хочу і можна”;
- боротьбою із “самим собою” (морального й матеріального, невпевненість у власних силах і можливостях, нервовість, самоусунення від боротьби);
- усвідомленням перебування у стресовій ситуації (перша зустріч з проблемою; важко наважитися зробити перший крок; розгубленість у непередбачених обставинах тощо);
- психічною перевантаженістю, усвідомленням власної тривожності, необхідністю подолання ситуації, а також складністю адаптації;
- психічними станами (їх динамікою), невпевненістю в собі, психічною неготовністю до подолання ситуації, проявом емоцій, почуттів, усвідомленням проблеми “існування смерті”, концентрацією зусиль.

Для соціально-психологічного рівня характерні:

- приймання та опрацювання великої кількості інформації;
- нерозуміння вимог оточення;
- недостатність необхідної інформації для обізнаності в ситуації;
- певний досвід дій людини в подоланні складних ситуацій;
- усвідомлення скоєного (вчиненого) та відповідальність за кінцевий результат;
- певна обмеженість можливостей (інтелектуальних, фізичних, емоційних, функціональних) і засобів (інструментів, приладів, машин тощо);
- власна спроможність термінового прийняття рішення (у стислі терміни прийняття єдино правильного рішення) [7].

Перелік і класифікація екстремальних умов не можуть бути вичерпними. Явища, які їх породжують, можуть мати різноманітне походження. З погляду психологічної підготовки працівників правоохоронних органів практичне значення мав би поділ екстремальних ситуацій службової діяльності залежно від рівня небезпеки для життя і здоров'я працівників правоохоронних органів або ін-

ших осіб. Безперечно, припинення небезпечної поведінки правоохоронця, масових заворушень, звільнення заручників, затримання озброєних осіб, відбиття нападу на охоронювану особу або важливий об'єкт належать до категорії екстремальних ситуацій з високим рівнем небезпеки. Натомість інші ситуації службової діяльності, якими звичайними вони не здавались би працівнику, зважаючи на можливість різкого перетворення звичайної "рутинної" ситуації в небезпечну, належать до екстремальних ситуацій з невизначеним рівнем небезпеки. Практика діяльності особового складу органів внутрішніх справ має багато прикладів, коли небезпека для життя працівника міліції раптово виникала в процесі звичайного патрулювання, допиту, огляду місця події тощо. Усвідомлення того, що службових ситуацій з низьким рівнем небезпеки немає, дозволить, на нашу думку, зберегти життя правоохоронців під час виконання службових обов'язків.

У сучасній психології екстремальні ситуації описуються за допомогою таких понять, як стрес, афект, фрустрація.

Стрес, на думку Г. Сельє, це неспецифічна відповідь організму на будь-яку вимогу, яка йому висунута [9, 42]. Утім Мартенс визначав стрес як процес, який характеризується відчуттям суттєвого дисбалансу між вимогами середовища та можливостями відповіді, якщо такі вимоги є персонально важливими [17, 2–4].

У вітчизняній психологічній літературі [1] стрес розглядається як стан людини, що виникає як відповідь на різноманітні екстремальні впливи (стресори). Стресори при цьому можуть бути як фізіологічні (біль, голод, спрага, надмірне фізичне навантаження, висока чи низька температура тощо), так і психологічні, які виникають унаслідок небезпеки, загрози, обману, образи, інформаційного переважання тощо. Отже, стреси, залежно від стресору та характеру його впливу, можуть бути фізіологічними та психологічними. Останні, зокрема, поділяються на інформаційні та емоційні.

Інформаційний стрес виникає в ситуаціях інформаційного переважання, коли людина, на яку покладено відповідальність за наслідки прийнятих нею рішень, не може впоратися з пошуком потрібного алгоритму або не встигає приймати правильні рішення у відповідному темпі.

Емоційний стрес виникає в ситуаціях, що загрожують фізичній безпеці людини (війни, злочини, аварії, катастрофи, тяжкі хвороби), її економічному благополуччю, соціальному статусу, міжособистісним взаєминам (втрата роботи, засобів для існування, сімейні проблеми тощо).

Стрес – нервово-психічне перенапруження, викликане несподіваним чи надсильним подразником, адекватна реакція на який раніше не була сформована, але має бути знайдена в ситуації, що склалася; емоційний стан, що спонукає до вирішення екстремальної ситуації за рахунок загальної мобілізації всіх ресурсів організму до пристосування в наявних умовах [1, 139].

Слід зазначити, що мобілізація психічного й фізичного потенціалу при стресі можлива та бажана, але це не означає, що вона відбувається обов'язково. Психічна регуляція поведінки в екстремальних ситуаціях характеризується змінами у вищій нервовій діяльності (збудження або загальмованість) залежно від індивідуально-типологічних, зокрема психофізіологічних, особливостей суб'єкта. Надто сильні подразники (стресори) викликають нейронно-вегетативні зміни – посилене пульсування та підвищення рівня адреналіну й цукру в крові, що призводить до зниження активності психічних функцій і здатності до прийняття рішення. На надто складну обстановку організм реагує пасивно-оборонним чином, при цьому виникають помилки у відображенні дійсності, а здатність до правильних дій у таких випадках повертається до людини поступово. Саме тоді й настає стадія мобілізації.

Афект – бурхливий та швидкоплинний стан, що повністю оволодіває особою й характеризується значними змінами в свідомості, порушенням вольового контролю за поведінкою. Прикладами афекту є: гнів, розлюченість, жах, бурхлива радість, глибоке горе, відчай. По суті, це емоційний вибух, що породжується надсильним подразником і спричиняє порушення здатності до адекватного встановлення взаємозв'язків між явищами, домінування у свідомості якогось одного, часто перекрученого уявлення. Також деформуються установки та життєві позиції особи й різко змінюється її поведінка. Таке “звуження свідомості” під час афекту з позиції нейрофізіології по-

яснюється як порушення взаємодії процесів збудження і гальмування: потерпають насамперед гальмівні процеси, збудження неупорядковано поширюється на підкіркову зону мозку, втрачається контроль свідомості за емоціями.

Стан афекту супроводжується порушенням пам'яті – частковою чи повною амнезією (забуванням). Залежно від інтенсивності подразника та індивідуально-психологічної стійкості особи він може виявлятися у малоконтрольованих актах поведінки (агресія, панічна втеча) або ж у пасивно-оборонних реакціях (непритомність, заціпеніння). Наприклад, афект може виникнути у працівника карного розшуку під час переслідування злочинця, який на його очах вчинив тяжкий злочин; психофізіологічне перенапруження слідчих здатне породити афективний стан у формі агресії щодо звинуваченого, який дає неправдиві свідчення; стан заціпеніння може опанувати недосвідченим працівником, що опинився віч-на-віч з групою озброєних злочинців.

Афект у своєму перебігу має кілька етапів: на першому – різко дезорганізовується вся психічна діяльність, порушується орієнтування та оцінка дійсності; на другому – надмірне збудження супроводжується малоконтрольованими (під час фізіологічного афекту) або неконтрольованими (під час патологічного афекту) діями; третій етап характеризується спадом нервового напруження, виникненням депресивного стану [1].

Фрустрація – емоційний стан, що виникає внаслідок реальної чи уявної перепони, яка перешкоджає досягненню особистісно значущої мети. Ступінь її вираженості залежить від сили протидії зовнішніх (об'єктивних) чи внутрішніх (суб'єктивних) обставин. Фрустрація виявляється в емоційно-вольовій сфері – у відчутті тривожності, пригніченості, відчаю; в когнітивній – у розладах уваги, зниженні пам'яті та здатності до логічного мислення. Як фрустрацію слід розглядати, наприклад, активну чи пасивну протидію зацікавлених осіб під час розслідування злочину, перешкоди у просуванні по службі.

Фрустрацію важко переборювати, бо зазвичай людина не може самостійно усунути перешкоди, що їй заважають. У такому разі вона або ж розпочинає свідомий пошук компенсаційних варіантів поведінки (за наявності протидій звинувачуваного слідчий активізує ді-

яльність зі збирання доказів), або ж неусвідомлено здійснює неадекватні вчинки (відмовляється від опрацювання інших версій, переносить своє роздратування на колег чи близьких людей). Суб'єктивне переживання фрустрації може призвести до характерологічних змін (особа стає дратівливою, замкненою) і навіть хворобливих проявів (депресії, неврозів) [1].

У певному сенсі зазначені емоційні стани є не стільки самостійними, скільки окремими проявами загального екстремум-стану, що охоплює всю особистість, і є індивідуалізованими за змістом та динамікою. Про це свідчить, зокрема, те, що одні й ті ж подразники в різних осіб викликають різні стани (стрес, фрустрацію тощо), а різні подразники в однієї особи призводять до виникнення тотожного стану напруження, який може існувати як ізольовано, так і в різних сполученнях. Наприклад, процес безпосереднього припинення злочину може призвести до стресу чи фрустрації; психологічне протиставлення під час проведення слідчих дій – до фрустрації чи особистісного конфлікту; затримання особливо небезпечного злочинця – до стресу, конфлікту та фрустрації; запровадження надзвичайного стану – до стресу та кризи.

На розвиток екстремальних ситуацій та їхні наслідки негативно впливають такі чинники: несподіваність виникнення небезпеки, невизначеність ситуації та можливих наслідків, відсутність дієвої підтримки (допомоги) з боку оточення та гарантій соціального (зокрема правового) захисту тощо. Особливо несприятливими в цьому плані є “нештатні” ситуації, тобто непередбачені нормативно екстремальні ситуації. Саме за таких обставин у край необхідно зберегти спокій і холоднокровність, швидко оцінити ситуацію, не піддатися прагненню діяти за встановленими стереотипами. Прийняття рішення діяти неординарно може виявитися єдиним правильним виходом із ситуації, що склалася, і ним слід правильно скористатися. Стереотип діяти так, а не інакше, звичка застосовувати лише певні прийоми нападу та захисту завжди має психологічну межу неповторюваності (це стосується використання зброї, прийомів самооборони, допоміжних засобів тощо), але екстремальна ситуація ніколи не повторюється в одному й тому ж вигляді, і це потрібно враховувати й бути до цього готовим.

Отже, ми дійшли висновку, що:

1. В умовах оперативно-службової діяльності персоналу органів внутрішніх справ поняття екстремальних умов визначається як порушення нормального перебігу подій, внаслідок чого виникає підвищений ризик, загроза для життя працівника ОВС чи будь-якої іншої людини.

2. Зважаючи на практичну значущість класифікації екстремальних ситуацій для підвищення якості психологічної підготовки працівників практичних органів внутрішніх справ, слід враховувати оцінку рівня небезпеки ситуації для життя та здоров'я людей. За цим критерієм екстремальні ситуації можна поділити на два види: з високим рівнем небезпеки та з невідомим рівнем небезпеки.

3. У сучасній психології екстремальні ситуації описуються через поняття стресу, афекту, фрустрації. Зазначені емоційні стани є не стільки самостійними, скільки окремими проявами загального екстремум-стану, що охоплює всю особистість і є індивідуалізованим за змістом та динамікою розвитку.

Перспективами подальших досліджень є розробка конструктивних підходів до мінімізації негативного впливу екстремальних ситуацій на діяльність працівників практичних підрозділів ОВС.

Список використаних джерел

1. Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін. Юридична психологія. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.

2. Баева И.А. Экстремальная ситуация в контексте психологии // Психология экстремальных ситуаций. – М.: Психологический ин-т РАО, 2008. – С. 110–124.

3. Бесчастный В.Н. Психотехнологии в подготовке работников ОВД для действий в экстремальных ситуациях // Психологические технологии в экстремальных видах деятельности: материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Донецк, 22–23 мая 2008 г. – Донецк: ДЮИ ЛГУВД, 2008. – С. 41–45.

4. Власенко І.В. Проблеми особистої безпеки працівників правоохоронних органів // Проблеми вдосконалення професійної майстерності працівників ОВС в бойовій підготовці: матеріали

наук.-практ. конф., м. Одеса, 31 жовт. 2008 р. – Одеса: ОДУВС, 2008. – С. 11–13.

5. Корнев О.М. До питання формування психологічної компетентності працівників міліції до розв'язання екстремальних ситуацій службової діяльності // Психологические технологии в экстремальных видах деятельности: материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Донецк, 22–23 мая 2008 г. – Донецк: ДЮИ ЛГУВД, 2008. – С. 272–275.

6. Лефтеров В.О., Тімченко О.В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: монографія. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. – 324 с.

7. Макаревич О.П. Психологія перемоги: монографія. – К.: ДАКККіМ, 2006. – 312 с.

8. Папкин А.И., Зотов А.Т. Профилактика гибели и ранений сотрудников органов внутренних дел при исполнении служебных обязанностей: практ. пособ. – Домодедово: ВИПК МВД России, 2001. – 109 с.

9. Психология экстремальных ситуаций: хрестоматия / сост. А.Е. Тарас, К.В. Сельченюк. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2001. – 480 с.

10. Психология экстремальных ситуаций. – М.: Психологический ин-т РАО, 2008. – 304 с.

11. Ромек В.Г., Конторович В.А., Крукович Е.И. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. – СПб.: Речь, 2007. – 256 с.

12. Цільмак О.М. Екстремальна компетентність – запорука професійної майстерності // Проблеми вдосконалення професійної майстерності працівників ОВС в бойовій підготовці: матеріали наук.-практ. конф., м. Одеса, 31 жовт. 2008 р. – Одеса: ОДУВС, 2008. – С. 55–58.

13. Юхновець Г.О., Андросюк В.Г., Казіміренко Л.І. та ін. Забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків: наук.-практ. рекомендації. – К.: НАВСУ, 1999. – 72 с.

14. Яворська Г.Х. Професійно важливі якості працівників ОВС як мета професійної підготовки до дій у нетипових ситуаціях // Проблеми вдосконалення професійної майстерності працівників ОВС в бойовій підготовці: матеріали наук.-практ. конф., м. Одеса, 31 жовт. 2008 р. – Одеса: ОДУВС, 2008. – С. 62–64.

15. Ayoob M. Stress of a Gunfight // Guns & Weapons for Law Enforcement. – January, 1999. – Volume 11 № 1. – p. 13–14, 62.
16. In the Line of Fire: Violence Against Law Enforcement. – FBI, National Institute of Justice, 1997.
17. PPCT Defensive Tactics Instructor Manual. II, 1996.

Стаття надійшла 05.05.2009.